

Hantverkare och köpmän

Etableringskontroll av företag och försäljningsställen är ett krav som med jämna mellanrum dyker upp i den aktuella politiska debatten. Syftet är då att gynna en tynande glesbygd och motverka städernas ohämmade tillväxt.

Etableringskontroll är emellertid ingenting nytt. Det har snarare varit det normala. Från medeltiden fram till 1846 var all tillverkning och försäljning utsatt för etableringskontroll. Syftet var dock det motsatta jämfört med i dag. Då gällde det att stödja de befolkningssvaga städerna mot landsbygdens enorma befolkningsmässiga övertag.

1846 är alltså ett viktigt årtal. Detta år genomfördes näringsfriheten i Sverige, och hantverkare och köpmän fick etablera sig där de själva önskade. Före 1846 skulle i princip allt hantverk och all handel vara förlagd till städerna. Statsmakterna hade dock tvingats göra vissa undantag. Marknader, som hade godkänts av Kommersekollegium, fick förekomma på vissa orter. Här kunde städernas köpmän handla med landsbygdens folk utan att de sistnämnda behövde bege sig till staden för att göra sina inköp. En sådan marknad fanns alltsedan 1700-talet i Kulltorp mellan Ödeshögs och Åby byar. Fasta köpmän kunde också — efter vederbörligt tillstånd från myndigheterna — få verka på folkrika platser med långt avstånd till närmaste stad.

Statsmakterna hade också gjort undantag för en del hantverkare som ovillkorligen behövdes för landsbygdens behov. Det gällde skomakare, skräddare, smed, murare och glasmästare. Etableringen var dock ingalunda fri. Sockenstämman tillsatte hantverkarna och bestämde t o m priset på deras varor. Normalt fick endast en hantverkare av varje slag förekomma i en socken, men stora och folkrika socknar kunde efter tillstånd från Kungl. Maj:t få hålla sig med t ex två sockenskomakare. Sådana socknar kunde också få tillstånd att ha andra för orten nödvändiga hantverkare, t ex målare.

Skräddare Johannes Jonsson (f 1827) och hans hustru Kristina Sofia (f 1833). I bakgrunden sonen Karl och hans hustru Emma. Skräddarparet hade ytterligare 12 barn. Torpet hette Åsen och låg på Jägersborgs ägor i Trehörna socken. (Foto omkr 1910)

Hantverkare i Ödeshög

Ödeshögsbygden — hur påverkades den av näringsfrihetens genomförande 1846? Jag ska i denna lilla artikel redovisa vilka hantverkare och köpmän som fanns 1846 i de sju socknar som idag utgör Ödeshögs kommun. Jag ska också visa hur deras antal förändrades under 25 år till 1871. En liten reservation är på sin plats: hantverk var inte alltid en heltidssyssla under 1800-talet. En del soldater hade exempelvis hantverk som bisyssla. Jag kan därför ha missat några hantverkare som döljer sig bakom andra titlar såsom soldat, arbetskarl o dyl. Detta påverkar dock knappast helhetsbilden av hantverkets utveckling i Ödeshögsbygden 1846-71.

Inledningsvis måste några ord sägas om hantverkarens ställning i ett bondedominerat område som Ödeshögsbygden. Socialt och ekonomiskt bör man nog placera hantverkarna mellan torpare och självägande bönder. Hantverkarna skilde dock på flera sätt ut sig från den övriga befolkningen. Praktiskt taget alla i Ödeshögsbygden var under 1800-talet beroende av jordbruket för sin försörjning, antingen som godsägare, bönder, torpare eller drängar. Hant-

verkaren var det inte. Han försörjde sig på att producera varor och tjänster.

Namnskicket

Men också hantverkarnas namnskick avvek från det normala. Alla bönder och torpare hette Andersson, Johansson, Persson osv, men det var inga familjenamn. De hette så därför att deras fäder hette Anders, Johan resp Per. Deras barn i sin tur fick andra efternamn beroende på vad fäderna hette i förnamn. Andersson, Johansson osv blev inte familjenamn i vår mening förrän vid sekelskiftet.

Hantverkarna däremot hade ofta — efter förebild från städerna — tagit familjenamn. I Ödeshögsbygden hade många hantverkare sådana namn redan 1846, och 1871 var de i klar majoritet. I Trehörna bodde snickare Starckenberg, i Heda fanns målare Rapp och i Rök arbetade skräddare Blomgren. Hovslagare Stålhammar bodde i Svanshals, kopparslagare Wahlberg i Västra Tollstad, garvare Aurell i St Åby och smeden Rehnström i Ödeshög, för att ta några exempel.

Begränsat antal

Hantverkarnas antal var ganska begränsat 1846. Flera av socknarna i nuvarande Ödeshögs kommun är små och höll sig därför inte ens med de hantverkare som myndigheterna tillät på landsbygden. I Trehörna fanns bara två hantverkare 1846, en skräddare och en skomakare. Heda hade vid samma tidpunkt en smed och en skräddare. Västra Tollstad höll sig med en smed, en skomakare och en skräddare.

I Rök fanns en skomakare och en sadelmakare. Socknen måste således ha fått särskilt tillstånd för att få ha sadelmakare. Det är också möjligt att han var i tjänst hos någon ståndsperson (t ex adelsman) i socknen. Sådana höga herrar hade rätt att för sitt eget behov anställa vilka hantverkare som de önskade. Normalt fanns också smed i Rök, men smeden Lundal på torpet Krusagatan under Ingvaldstorp hade dött 1844. Någon ny hade inte tillsatts 1846.

Svanshals socken hade fler hantverkare. Här fanns hovslagare, murare, målare, smed och två sockenskräddare. Hovslagaren var troligen anställd av ägaren till Kyleberg, men målaren och den extra skräddaren hade Svanshals socken fått Kungl. Maj:ts tillstånd att ha.

Det största antalet hantverkare 1846 hittar vi i St Åby och Ödeshögs socknar. Det är inte förvånande. St Åby och Ödeshög var stora och mycket folkrika socknar. Sockenmännen hade här inga svårigheter att bevisa för myndigheterna att man var i behov av fler hantverkare och också fler yrken, än de som annars tilläts på landsbygden.

Tisdagar var torgdag i Ödeshög. (Foto fr 1920-talet)

I St Åby fanns tre skomakare, tre skräddare, en smed, en garvare, en kopparslagare, en sadelmakare, en snickare och en färgare. Dessutom bodde häradsmästare Kumling i socknen. Hans viktigaste uppgift var att avrätta dödsdömda. Det var förvisso ett hantverk som säkert krävde yrkesskicklighet, men det hade ett tvivelaktigt rykte och var definitivt inte eftertraktat.

Ödeshögs socken hade två skomakare, en skräddare och tre smeder. Dessutom fanns hattmakare, murare, sadelmakare, målare, tunnbindare och två instrumentmakargesäller. I Ödeshög fanns också en handelsbod. Det var den enda 1846 i de sju socknar som i dag utgör Ödeshögs kommun. Handlaren hette Jonas Peterson och var gift med den senare så välkända handelsman Johanna (se mer om henne i särskild artikel).

De vanligast förekommande hantverkarna 1846 var skomakaren, skräddaren och smeden. Det var deras tjänster som folket i socknarna var i störst behov av.

Fri etablering

Näringsfrihetens genomförande kom snabbt att få synliga resultat i Ödeshögsbygden. Hantverkarna fick fritt etablera sig samtidigt som befolkningen fortsatte att växa. Dessutom började människor i allt högre grad att köpa hantverksvaror, och den egna husbehovs-

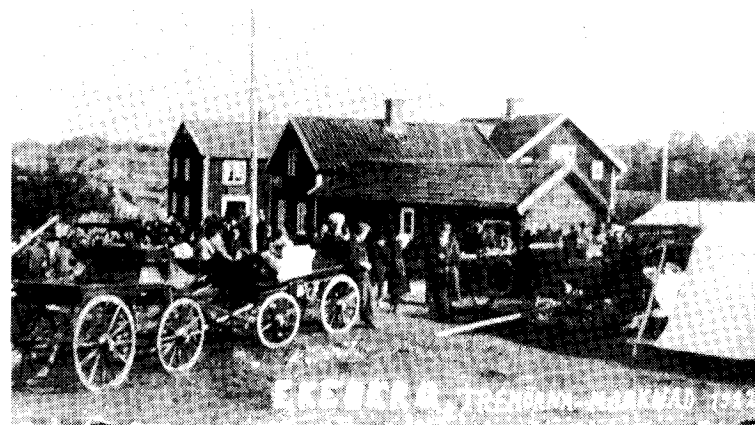
tillverkningen minskade. Det är inte möjligt att i denna korta artikel redovisa alla förändringar, men några exempel ska ges.

En handelsbod fanns 1846. Antalet hade ökat till elva 1871. Två av dem fanns i Trehörna socken, en i vardera Rök och V Tollstad, tre i St Åby och fyra i Ödeshögs socken.

I Svanshals hade — liksom i samtliga socknar — såväl antalet yrken som utövare ökat markant till 1871. Detta år fanns i socknen en byggmästare, åtta snickare, fem smeder, fyra skomakare, två skraddare, två målare, en sotare, en vagnmakare och tre murare. En av murarna hade dock Svanshalsborna inte särskilt mycket nytta av. Det var Conrad Tector, den ena halvan av det berömda och beryktade förbrytarparet Hjert och Tector. Tector avrättades på Gotland för mord 1876. Prästen har 1871 antecknat honom bland socknens obefintliga. Det skulle man kunna ta som ett förbådande om Tectors senare öde, men betyder endast att prästen inte hade den blekaste aning om var han befann sig för tillfället.

St Åby och Ödeshögs socknar hade många hantverkare redan 1846, men under de följande 25 åren var tillväxten närmast explosionsartad. I Ödeshögs socken fanns 1871 t ex 15 skomakare, 9 skraddare och 7 smeder. Nya verksamheter hade också tillkommit, exempelvis ett urmakeri och ett färgeri. I St Åby hade ett garveri på Åby Skattegårds ägor utvecklats till en mindre industri. Här fanns förutom garvarmästaren också gesäller, lärningar och drängar.

I St Åby och Ödeshögs socknar etablerade sig en betydande del av hantverkare och köpmän i Åby och Ödeshögs byar. Byarna var stora och gränsade till varandra. Åby bestod egentligen av två byar, och den ena låg i varje fall delvis i Ödeshögs socken. Såväl Åby som Ödeshögs byar skiftades under 1840-talet. Det betydde

Trehörna marknad. Denna marknad fanns redan på 1700-talet, men flyttade 1758 till Kulltorp i Ödeshög. Marknaden återuppstod igen och fanns kvar långt in på 1900-talet. (Foto 1922)

Affären i Ekeberg, Trehörna socken, startade strax efter beslutet om näringsfrihet 1846. Den var inrymd i det vänstra huset på bilden. (Foto omkr 1910)

att många gårdar flyttades ut från bykärnorna. På de lediga tomterna kom hantverkare och köpmän att flytta in. Befolkningen i området var ju stor och här fanns således avsättningsmöjligheter för hantverks- och handelsvaror. Den nuvarande tätorten Ödeshög växte alltså fram på ägor tillhörande såväl Ödeshögs som Åby byar.

Den förändring som skedde 1846-71 är viktig. Det var under dessa år som Ödeshög förvandlades från en bondby till en begynnande tätort med service, hantverk och handel. Förutom handelsbodar och hantverkare fanns i Ödeshögs och Åby byar 1871 också postkontor, apotek, provinsialläkare, veterinär m m. Efter järnvägens tillkomst på 1880-talet fortsatte tillväxten i än raskare takt, men då hade redan hantverket nått sin kulmen. Nu var det industriföretagen som klappade på porten.

KALLE BÄCK

Källor: Mantalslängder för Lysings härad 1846-71, husförhörlängder för respektive socknar 1846-71, landsarkivet i Vadstena.